

”FORTÆLLINGER FRA KIRKEGÆRDET”

Adel, kirke og renæssancens hekseprocesser

Formidlingsmateriale til lydspor 1

Kirkeministeriet

GAMMEL ESTRUP

DANMARKS HERREGÅRDSMUSEUM
THE DANISH MANOR & ESTATE MUSEUM

Kirkeministeriet

GAMMEL ESTRUP

DANMARKS HERREGÅRDSMUSEUM
THE DANISH MANOR & ESTATE MUSEUM

Adel, kirke og renæssancens hekseprocesser

I dag er det en selvfølge, at retssystemet, altså dommere, lovgivere og politi, er offentligt og består af et landsdækkende, i fleste tilfælde velfungerende, netværk af uvildige embedsværker og forvaltningsapparater. Sådan har det ikke altid været. Fra senmiddelalderen og helt frem til midten af 1800-tallet var en stor del af den statslige forvaltning og retspleje styret af en begrænset mængde lokale, private magthavere. Det gav ofte anledning til en sammenblanding af statslige og private interesser, hvilket igennem historien i større eller mindre grad, ledte til magtmisbrug blandt statens betroede i lokalsamfundene, heriblandt både præster og herremænd.

Præsterne havde den gejstlige administration rundt omkring i sognene, og særligt efter reformationen og senere med enevældens udbygning af statsapparatet, fik præsterne som statslige embedsmænd også en lang række verdslige opgaver. Heriblandt oplysning om nye love og pasadministration. Præsterne administrerede for eksempel tjenestefolks bevægelser igennem skudsmålsbøgerne, der udover at have en art af pasfunktion berettede om hvor tjenestefolkene havde været i arbejde. Præsterne styrede folketællingerne, og mange forskellige sundhedsmæssige opgaver, som for eksempel vaccination med kopper, blev ganske naturligt pålagt sognepræsten. Det samme gjaldt de mange nye opgaver i forbindelse med skole og fattigvæsen, som i samtidens tankegang var tæt forbundet med de gejstlige opgaver. Sidstnævnte blev oftest organiseret i tæt samarbejde med den lokale herremand, som alt efter position og periode også havde mange forskellige statslige embedsopgaver, der gik sammen med forvaltningen af eget gods. Den lokale godsejer havde så at sige et patrimonialt ansvar, en slags husmyndighed som en far har over sin familie, overfor sine mange medarbejdere, altså bønder, tjenestefolk og lignende. Til tider bestemte han sågar over præsten.

I kraft af det private godsejersystems store besiddelser og deri allerede etablerede magtstrukturer, har det historisk set været oplagt for kongen at bruge godserne i sin administration, til at indkræve skatter, håndhæve loven og udføre andre embedsopgaver. Det samme med kirkerne, i kraft af deres tilstedeværelse i sogneområderne. Der har således tilbage i tiden, været en sammenblanding mellem det private og det, vi i dag anser som offentlige opgaver. Statens brug af godsejerne i sin administration, gav selvfølgelig godsejerne en lang række privilegier og magt over befolkningen. I perioder har denne magt virket nærmest uindskrænket og berørt mange forskellige områder som skattevæsen, skolevæsen, udskrivning af soldater og ikke mindst retsvæsen. For eksempel kunne herremanden eller godsejeren have *birkeretten* over området omkring sine herregårde. Dette betød, at det område, hvor godsejeren ejede jorden omkring sin herregård, var en selvstændig retskreds. Her valgte godsejeren birkedommeren, der altså afgjorde sagerne i birkeretten og dømte over bønderne, godsejeren ansatte også sine egne "politifolk", altså forskellige slags fogeder, han havde retten til at indkræve bøder fra bønderne, mildne deres domme og ikke mindst retten til at afstraffe sine undersåtter.

Sidstnævnte blev helt afgørende i forbindelse med 1600-tallets hekseforfølgelser og det rygte, der følger i særdeleshed renæssancens herremænd i dag. Herremændenes, og til tider præsternes, nærmest dobbelte rolle i lokalsamfundet, gav anledning til indblanding i en række sager, der i dag mildest talt anses for at være uheldige i forbindelse med 1600-tallets hekseforfølgelser. Herremænd som Jørgen Arenfeldt fra Rugård på Djursland og Albret Skeel, der var lensmand til Riberhus, og mange flere, er kendt for deres nådesløse heksejagter.

Typisk bliver disse i nutiden dømt som decideret onde eller nedrige personer, drevet af grådighed eller kvindehad. Det er måske i nogle tilfælde en del af sandheden, men man må huske, at vi på denne tid er langt fra en moderne retspraksis og forståelse af årsagssammenhænge. Selv veluddannede herremænd og præster har ikke nødvendigvis haft en jordisk chance for at betvivle eller ændre tingenes tilstand. De var en fastforankret del af et statsligt system i en verden, der grundlæggende var meget voldelig, fortryllet og markant anderledes fra, hvad vi kender til i dag. Endvidere er tidens åndelige og religiøse tankegods så

omfattende en del af livet, at det i 1600-tallet synes utænkeligt at gå imod det. Yderligere var det indskrevet i Christian 4's trolddomsforordning, at øvrighedsinstanser, som eksempelvis præster og adelsfolk, selv kunne risikere straf, hvis de ikke fulgte lovgivningen. Det fremgår af forordningens paragraf 3, her i en moderniseret udgave:

“3. Og på det sådan vores alvorlige vilje og forordning Gud til ære des bedre kan efterkommes, da byde vi og hermed strengeligt befaler alle vore befalingsmænd og ridderskab, så og bisper, provster, præster, borgmestre, rådmænd, fogeder og alle andre, som er i øvrighedskald og bestilling, at de alle efter deres vilkår, straks de derom vidende bliver, alle dem, om hvilke denne vor forordning tilkendegiver, angiver, tiltaler og lader straffe, såfremt de selv der for ikke vil stå os til rette som de, sådanne folks medvidere er og med dem samtykke.”

(Uddrag fra Christian 4's trolddomsforordning - <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/forordning-om-troldfolk-og-deres-medvidere-12-oktober-1617/>).

Udvalgte træsnit fra bogforside til Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum, af Christen Ostersen-Veyle, 1665. Her ses kongens såkaldte retterting, landets øverste domstol, hvor blandt andet Christian 4. med rigsrådet var dommere. En del heksesager rejste fra birke- eller byting til landstinget i Viborg for at blive stadfæstet. I nogle tilfælde kom sagerne for kongens retterting i København, for eksempel sagen om Christence Kruckow, da hun var adelig. Her blev hun dømt til døden i 1621.

Kirkeministeriet

DANMÆL ESTRUP

DANMARKS HISTORISKE BOG- OG BILLED-SAMLING
THE DANISH BOOK & ESTATE MUSEUM

Trolddomsforordningen eller “Forordning om troldfolk og deres medvirkere”

Selvom reformationen gjorde op med en stor del af, hvad man kunne kalde katolicismens mystik, var sådan noget som djævle og magi stadigvæk en meget reel del af hverdagen og virkeligheden for renæssancemennesket. Adelsmanden Holger Rosenkrantz var eksempelvis overbevist om, at han havde set djævelen danse i Årslev Enge, og man var meget bange for, at manglende moral og dårlig tro kunne lede til dommedag, og at Gud greb direkte ind i verden for at straffe syndige mennesker og ikke mindst lande. Derfor var det afgørende, at kongen og adelen lovgav og retledte befolkningen. Trolddomsforordningen var et led i disse bestræbelser, på linje med adelens religiøse pligter i forbindelse med at sikre fromme undersåtter.

Hekseskikkelsen, står som en direkte modsætning til tidens idealer om den rettroende og fromme kvinde, særligt i forbindelse med de af heksens karaktertræk der, for eksempel løstgængelighed, der stred direkte mod nogle af tidens nye lutherske ordensstrukturer, som for eksempel familien og ægteskabet. Ægteskabet og ideen om den rettroende kristne husmoder spillede en enormt vigtig rolle i samfundet efter reformationen. Det gode kristne ægteskab var omdrejningspunktet for familien og husstanden, hvilket sammen med præstestanden og regeringsstanden var de tre vigtigste dele i forbindelse med at sikre orden og den rette tro i samfundet. Afvigelser fra det gode ægteskab kunne være farlige for den enkelte, men også for hele samfundet generelt. Hekserollen i renæssancen var derfor i høj grad bygget op omkring ideen om en kvinde, der afveg fra idealet om den gode hustru, hvilket viser sig i en del af tidens sager.

Et klart eksempel er heksesagen mod adelskvinden Christence Kruckow. Hun var af to omgange, hvoraf den sidste var fatal, blevet beskyldt for hekseri af forskellig karakter. Først var hun beskyldt for af jalousi og ved trolddom, at have “forgjort” (forhekse) adelsmanden Ejler Brockenhuus’s første kone Birte Friis, af håb om at indtage hendes plads. De to tjenestefolk, der blev brændt for gerningen, havde nemlig begge peget på Christence som den sande bagmand.

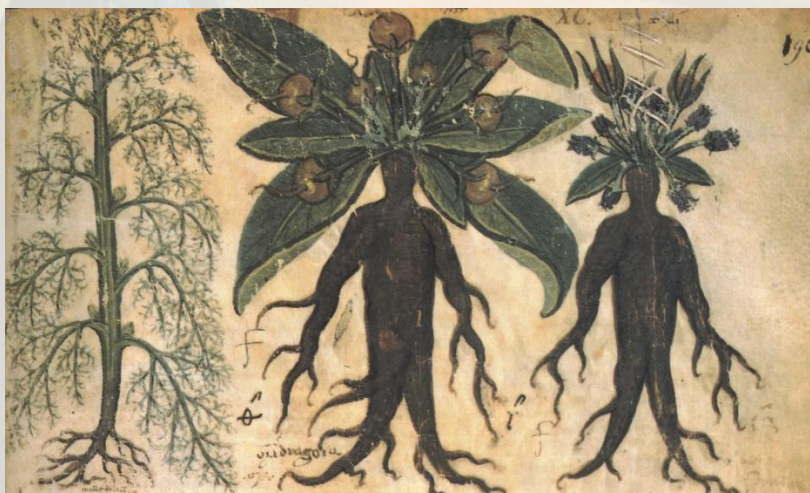
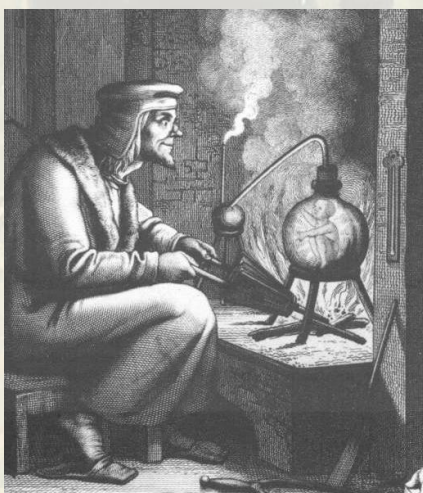

Henrettelse med sværd i Frankrig af den italienske hofkvinde Leonora Dori Galigai. Liget blev derefter brændt.

Christence flyttede imidlertid til Ålborg, men rygtet fulgte hende, og hun blev involveret i et lokalopgør med en såkaldt "rode", en heksebande. De beskyldtes blandt andet for at have forgjort en række Aalborgensiske borgere, og Christence udpegedes af vidner og af den lokale præst David Jensen Klyne for at være leder og for at have gjort præstens kone vanvittig. Det gik så vidt, at Christian 4. personligt blev involveret i en sådan grad, at han satte sine lensmænd på sagen. Christence blev dømt til død ved halshugning, en noget mere ærefuld død end bålet i kraft af hendes stand. Først selvfølgelig efter en mængde af tortur der fulgte med dommen. Torturen var et middel til at afsløre eventuelle medsammensvorne. En afhøringsmetode, der nok også har ledt til, at tjenestepigerne fra den første sag har fremhævet Christence.

Detaljerne fra Christences sørgelige forløb afslører meget om tidsånden blandt befolkningen, hekseforestillingerne og de med moderne briller fejlagtige måder, hvorpå processerne har været gennemført.

Det er tydeligt, at Christence dømmes ud fra forseelser, der bryder med de idealer, der knyttede sig til kvindens rolle i samfundet. Desuden er det tydeligt, at de beretninger og vidneudsagn, der fremtvinges under tortur, nærmere knytter sig til tidens hekseforestillinger, der lægges i munden på torturede, fremfor reelle vidneforklaringer. Mest makabert fremstår beskrivelsen af, at Christence i ledtog med tjenestepigerne skulle have båret et såkaldt voksbarn under armen i 40 uger, som de kaldte Anne og ofrede på alteret i Aastrup kirke for at forgøre hende. Voksbarnet kan være et symbol på det unaturlige moderskab, som heksen repræsenterer, der bruges til at ramme det rette kristne ægteskab. Det er en figur, der går igen i mange andre hekkesager.

Tanken om at bruge genstande som planter og lignende til at manipulere med liv og død er meget udbredt i både middelalder og renæssance. Den kendte Alrunerod, hvis roeagtige, ofte tvedelte rod, kunne minde om et menneske blev brugt til eksempelvis elskovsmagi eller fremmelse af fødsler og fra alkymistiske eksperimenter kendes den såkaldte Homunculus, et lille kunstigt menneske, som man troede kunne skabes ved blod, sæd eller urin.

I Grenaa tingbog fra 1600-tallet berettes der om lignende vidneforklaringer. Her kan man læse om to kvinders, Anne Rønde og Sidsel Mikkels(datter), og deres medsammensvornes "forgørelse" af en mand, Jep Sørensen, ved hjælp af et voksbarn, som de havde frembragt og tilført samme pinsler, som de ønskede over Jep.

Kirkeministeriet

DANMÆL ESTRUP
DANSK HJEMME
THE DANISH MUSEUM OF THE HOME

"De samledes i Sidsels Gaard, i det lille Kammer, hvor de bedst kunde være i Ro og Skjul, hvis nogen skulde komme. Der trillede de Voksbarntet op paa et Kistelaag, hvorpaa de i Haven opgravede nogle af de Urter, som kaldes Vekop, Karse og Blodurter, og over dem læste de nogle ord. Derefter tog Sidsel Urterne udi en hvid Skaal, slog sit Forklæde derover, bar dem ind i Stuen og lukkede Døren. Siden bragte Sidsel Voksbarntet til Anne Jespersdatter i Vejlbj, der bar det paa sin Krop i samfulde 40 Uger, lige saa længe som en Kvinde bærer sit Foster. Saa blev det døbt i Vejlbj Kirke. Anne bar det op i Kirken og overgav det til Sidsel Mikkels fra Fladstrup, den Dag det skulde døbes. Sidsel bar Voksbarntet til Døbefonten og fik det kaldt Hans, idet hun foregav, at det var efter en af hendes Slægtninge, og Buol Hjorkone og Anne Rønde stod Faddere og var Gudmødre til Barntet. De havde altsaa alting vel ordnet, og deres skændige Forsæt syntes at skulle lykkes for dem. Det gjorde det ogsaa. Præsten, Hr. Jens, iførte sig Messeklæderne for Alteret og gik ned i Kirken og læste over Barntet, gik dernæst til Døbefonten og døbte det i Faderens, Sønnens og den Helligaands Navn. Da det var døbt, tog Sidsel Barntet, men hun turde ikke gaa igennem "Stætten" (Kirkelaagen) med det, fordi den Onde dør driver sit Spil og kunde splitte hende ad. Derfor kravlede hun over Kirkegaardsmuren og gik med det til Fladstrup.

Der var de andre Kvinder allerede forsamlet ved Fadebursgavlen, hvor der blev holdt Gilde. En af Løjerne, som de havde for, var at de tog Voksbarntet og lagde det paa en "Lyseklove" (En stor flerarmet lysestage), og Sidsel Mikkels satte Ild deri, med et Lys, først i "Kronen", siden i Lemmerne, saa Voksbarntet brændte helt ned. Men allerede 3 Uger efter Jep Sørensens Lig. Som Voksbarntet svandt hen for Flammen, saaledes svandt han ved en tærende Syge. Trolddomskunsterne havde hjulpet."

(Uddrag fra Grenaa bys historie, BIND A af Carl Svenstrup - <http://norddjursarkiver.dk/grenaa-bys-historie/>)

Dette uddrag af en vanvittig fortælling, som man i tiden har anset for at være fuldstændig i overensstemmelse med virkeligheden, er bare en af mange fra tingbogen. En anden vidneforklaring beretter om en kvinde, der ved at forbande vejret ud af et vindue forårsager flere skibsbrud. En af fortællingerne rummer ogsaa en historie, hvor en tidligere sognepræst tager en kvinde anklaget som heks i forsvar, dog uden meget held.

Retssagerne havde åbenlyst oftest forfærdelige konsekvenser for de anklagede parter, ogsaa selvom de gik fri fra bålet. At processerne stoppede fra statslig side med den sidste brændte heks i 1693, betød nemlig ikke, at troen på trolddom og magi forsvandt. Helt op i 1900-tallet kunne man lokalt stadig finde på at forfølge folk, man mistænkte for trolddomskunster. Det sidste danske heksemord fandt sted i Brigsted ved Horsens år 1800, hvor en kvinde tæskedes ihjel, og i 1934 får en mand ødelagt sit gode ry under en retssag, hvor han beskyldes for hekseri. Sagerne vidner om, at ogsaa folkestemningen og altsaa ikke kun enkelte magtpersoners handlinger, har spillet en vigtig rolle i forbindelse med datidens heksejagter.

Kirkeministeriet

AMMEL ESTRUP
THE DANISH MUSEUM OF WITCHCRAFT AND MAGIC